

ТВОРЧАСЦЬ А. КУЛЯШОВА І КУЛЬТУРНАЯ ПАМЯЦЬ

*Можа вас палюхае
Слова? Гучна сказана?
Хай!..*

*Яно з эпохаю
Больш, чым з лірай, звязана.
А. Куляшоў*

Урачыстыя мерапрыемствы і навуковыя канферэнцыі, прысвечаныя чарговай гадавіне з дня нараджэння А. А. Куляшова, у навучальнай установе, якая носіць яго імя, маюць пэўны сімвалічны сэнс. Ушаноўваючы памяць паэта, мы аддаём даніну павагі не толькі яго паэтычнаму таленту, але і той культурнай традыцыі, да якой ён належыць, адчуваем уласнае дачыненне да тых ідэй і сэнсаў, якімі напоўнена яго творчасць. І падтрыманне гэтай традыцыі само па сабе з'яўляецца адной з праяў духоўнай культуры сучаснага грамадства.

Што ўяўляе з сябе творчасць А. А. Куляшова як сацыякультурны феномен? З'яўляецца яна своеасаблівым музейным экспанатам нашага духоўнага мінулага ці жыва ўплывае на сённяшняе жыццё? У якой сістэме каштоўнасцей на шляху “паміж наступным і былым” яна лакалізаваная?..

Невялікае эксперэ-апытанне студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцей у МДУ імя А. А. Куляшова паказала, што маладыя людзі асацыіруюць А. Куляшова з савецкім часам, аднак не могуць дакладна адказаць, якія менавіта творы напісаў гэты паэт. Радкі верша “Камсамольскі білет” “*Стойка трымаўся юнак на дэпросе*”, якія ўжо сталі крылатымі, чулі ўсе, але не кожны суадносіў іх з імем А. Куляшова. Для людзей старэйшага пакалення, якія вучыліся ў савецкай школе, А. Куляшоў выступіў, перш за ўсё, у вобразе паэта-франтавіка. Апытаныя ўзгадалі такія яго творы, як “Камсамольскі білет”, “Балада аб чатырох заложніках”, “Сцяг брыгады”. І, канечне, большасць узгадала лірычны верш пра каханне “Бывай” (для многіх проста “Алеся”), які стаў папулярным, дзякуючы кампазітару І. Лучанку і ансамблю “Песняры”.

Такім чынам, у масавай свядомасці А. Куляшоў застаецца паэтам свецкай эпохі, паэтам-франтавіком, а таксама лірыкам, які пісаў пра каханне (хаця, як іранічна адзначыў адзін студэнт, калі ён паэт, дык абавязкова ў яго павінна быць нешта пра каханне)...

Сапраўды, паэзія А. Куляшова стала сімвалам сваёй эпохі, своеасаблівай рэпрэзентацыяй вопыту пакалення творчай інтэлігенцыі, сфарміраванага ва ўмовах станаўлення савецкай улады на шостае частцы сушы, умацавання камуністычнай ідэалогіі. Гэта пакаленне перажыло драматычны перыяд чалавечай і айчынай гісторыі – Другую сусветную вайну, і сілай творчага таленту, памножанай на ідэалагічную “веру”, увасобіла перажытае ў мастацкім слове. Але гэту “веру” многія даследчыкі выбачаюць Куляшова, мяркуючы, што іншага шляху тады быць не магло. Як сведчыць паэт А. Русецкі, на адным са сходаў Саюза пісьменнікаў БССР Куляшоў сказаў: “Мы былі шчырымі ў тым, што пісалі, бо наша свядомасць была абумоўлена грамадскай псіхалогіяй нашага часу” [5, с. 14]. Гэтым тлумачыцца існаванне ў творчасці Куляшова такіх ідэалагічных вершаў, як “Дэпутату народаў”, “Размова сяброў”, “Пятага снежня”, “Камуністы”, паэма “Слова аб правяду народаў”. “Ён быў паэтам савецкай эпохі беларускай літаратуры, які пазбегнуў рэпрэсій, скіраваных супраць нацыянальнай інтэлігенцыі, выпадкова: па маладосці, асцярожнасці і шчаслівым збегу абставін. Ён ніколі не выкарыстоўваў палітычнай кан’юнктуры ні ў жыцці, ні ў творчасці”, – пісала дачка паэта Валянціна Аркадзеўна Куляшова [4].

Сёння многія здабыткі савецкай беларускай паэзіі параасэнсоўваюцца. Крытыкі не без іроніі адзначаюць “любоў” А. Куляшова да канцылярскіх штампаў, якія сталі неад’емнай часткай лексікі савецкай бюракратычнай сістэмы: “Пасьведчаньне, пячатка, бюро даведак, жылплошча, акт, загад, пазыка, зварот да асамблеі, білет, сьведка, паказаньні, пашпарты, бланкі, тэрмін, датэрміновы, сьпісаць, сьпісаны — шмат якія вершы Куляшова настоеныя на гэтай ня надта паэтычнай лексыцы” [3]. У такіх вершах выказаў паэт усё “салодка-правільнае”, як стаць сьведкім, народным паэтам. Эпоха, якая вырасіла А. Куляшова, высока ацаніла вынікі яго творчасці. Ён лаўрэат двух Сталінскіх прэмій (1946, 1949), узнагароджаны двума ордэнамі Леніна, ордэнам Чырвонага Сцяга, двума ордэнамі Працоўнага Чырвонага Сцяга, медалём “За баявыя заслугі”.

А. Бахарэвіч адзначае: “Вершы Куляшова ўвайшлі ня толькі ў дом да кожнага беларуса, яны і на лецішча да яго прабраліся, яны ўвайшлі ў яго генэтычны код, яны сапраўды жывуць у народнай памяці” [3].

Народная памяць – паняцце, якое не мае выразных абрысаў і канцэптуалізацыі. Яго сінонімам можа выступаць паняцце «культурная памяць», распрацоўка якога вядзецца ў апошнія дзесяцігоддзі ў межах такога даследчага напрамку, як *memory studies* [1].

Даследаванні ў галіне *memory studies* за пункт адліку бяруць сацыялагічны аналіз калектыўных уяўленняў. Так, сацыёлаг Морыс Хальбвакс, абапіраючыся на высновы Э. Дзюркгейма аб калектыўных уяўленнях, паказвае, што калектыўная памяць – гэта пэўны канструкт, тыя асаблівыя формы “прысутнасці мінулага” ў сучаснасці, якія фарміруюцца і жывуць у межах сацыяльных інстытутаў (школа, рэлігія, клас, сям’я) [10]. Нямецкі гісторык Ян Асма інтэрпрэтаваў паняцце «культурная памяць» як механізм трансляцыі асноўных сэнсаў, якія ствараюць цэласнасць той ці іншай цывілізацыі. Гэтыя сэнсы выступаюць як “сімвалічныя фігуры”, якія існуюць у

культуры. “Для культурнай памяці важная не фактычная, а адноўленая ва ўспаміне гісторыя <...> у культурнай памяці фактычная гісторыя пераўтварыцца ў адноўленую успамінам, г. зн. у міф” [2, с. 54–55]. Культурная памяць, паводле Асмана, – найважнейшая форма калектыўнай ідэнтычнасці, якая замацоўваецца ў практыках рытуальнай камунікацыі і мае патрэбу ў асаблівага роду носьбітах: шаманах, бардах, жрацах, настаўніках, мастаках, пісьменніках, вучоных і інш. [2, с. 56].

Мы можам сцвярджаць, што творчасць А. Куляшова ўплывала і працягвае ўплываць на канструяванне культурнай памяці беларусаў, а сам ён адчуваў сябе такім “бардам”, транслятарам сэнсаў. Невыпадкова ў паэзіі А. Куляшова слова “бард” сустракаецца вельмі часта:

*Не старадаўні бард, але ўсё роўна
Якогась барда праўнук альбо ўнук...*

Аднак у адрозненне ад старадаўніх бардаў, якіх прыцягвае “водар старасветчыны”, А. Куляшоў – спявак эпохі свайго сапраўднага. Мінулае, да якога ён звяртаецца, часцей за ўсё ўкладваецца ў межы ўласнага жыцця, асабліва часта – перыяду юнацтва. Да далёкага гістарычнага мінулага А. Куляшоў звяртаецца рэдка (выключэнне складае прысвечаная жыццю К. Каліноўскага паэма “Хамуціус”, аналіз якой патрабуе асобнага артыкула). У ролі “барда”, які фарміруе калектыўную памяць беларусаў, А. Куляшоў, бясспрэчна, больш за ўсё праявіў сябе ў паэзіі ваеннага часу.

Найважнейшая форма калектыўнай ідэнтычнасці – нацыянальная ідэнтычнасць. Гістарычна складалася так, што менавіта памяць аб Вялікай Айчыннай вайне для беларусаў з’яўляецца найважнейшым маркерам нацыянальнай ідэнтычнасці. “Даныя сацыялагічных даследаванняў сведчаць, што ў плане выпрацоўкі вобразу мінулага савецкі перыяд адзначаны гегемоніяй акцэнтаванай і акрэсленай памяці пра перамогу ў Вялікай Айчыннай вайне, у цені якой іншыя падзеі гэтага перыяду становяцца малазначнымі”, – адзначае Аляксей Ластоўскі [8].

Вайна з’яўляецца найважнейшай лёсавызначальнай падзеяй творчасці А. Куляшова. Перажыты асабісты вопыт тут афарбаваны ўстаноўкамі калектыўнай псіхалогіі свайго часу. Магчыма, таму ў вершах, напісаных у гады вайны, столькі супярэчлівых эмоцый. Максімалізм “маральнага кодэкса будаўніка камунізму” ўвасабляецца ў складаных жыццёвых калізіях (складаных для ўспрымання сённяшняга часу, але зразумелых ў межах масавай ідэалогіі драматычных саракавых гадоў). Камуністычная мараль асуджала індывідуалізм, сцвярджаючы прыярытэт грамадзянскага абавязку над асабістымі пачуццямі. Таму бацькоўскі доўг бацькі Міная ў “Баладзе аб чатырох заложніках” адступае на іншы план у адносінах да абавязку воіна, партызана, цана чаму – смерць яго чатырох дзяцей. Як інтэрпрэтаваць учынак бацькі з пункту гледжання агульначалавечых каштоўнасцей? Якімі катэгорыямі растлумачыць такую любоў да Радзімы, што патрабуе ад чалавека гэткай неверагоднай цаны? І які сэнс заключаюць у сабе апошнія радкі балады: “Перад бацькам Мінаем станьце ўсе бацькі на калені”? Гэта найвышэйшая маральная ацэнка ўчынку ў межах эстэтычнай катэгорыі трагічнага альбо спачувальнае чалавечаму гору, якому няма назвы?.. А ў назве “Сцяг брыгады”, якая атрымала першую Сталінскую прэмію, ёсць месцы, якія з пазіцыі сённяшняга дня чытаць проста страшна (так

і ўзгадваюцца ліхія дзевяностыя). Байцы, якія выходзяць з акружэння, прыгаворваюць свайго таварыша да смерці, выносяць прысуд без суда і следства. Ён нікога не забіў, не перайшоў лінію фронту... Ён проста засумняваўся ў зыходзе вайны, захацеў вярнуцца дадому, сагрэцца чалавечым цяплом. І за гэта заплаціў жыццём:

<i>Ён магілу капае сам,</i>	<i>Тут стаіць у суровым маўчанні,</i>
<i>Сам сабе, на лясной паляне,</i>	<i>А байцы з батальёнаў і рот...</i>
<i>Мы чакаем...</i>	<i>Асудзіць патрабуюць яны</i>
<i>Пішам мы смяротны прысуд</i>	<i>Чалавека без веры,</i>
<i>Ад імя брыгады...</i>	<i>Уцякаўшага ад вайны,</i>
<i>Нам здаецца: не лес вакол</i>	<i>Да вышэйшае меры...</i>

Гэтыя ж байцы сустракаюць пяцігадовага галоднага хлопчыка Васілька, аддаюць яму свой недатыкальны запас хлеба. І, бачачы непадробную радасць маленькага хлопчыка, са словамі пранізлівай жаласці аплакваюць яго апаленае вайной дзяцінства...

<i>Я аддаў яму хлеб</i>	<i>Быццам хопіць па цэлы год</i>
<i>І вось</i>	<i>Ім тае паўбуханкі.</i>
<i>Стаў за дуб шумлівы</i>	<i>Мне здаваўся даўгім яго шлях,</i>
<i>і гляджу, як бяжыць да калёс</i>	<i>Босы, бег ён праз ямы,</i>
<i>Хлопчык з хлебам.</i>	<i>Па халоднай зямлі,</i>
<i>Шчаслівы...</i>	<i>па лістах</i>
<i>Поўны радасці, поўны прыгод,</i>	<i>І па сэрцы маім</i>
<i>Ён бяжыць да фурманкі,</i>	<i>Таксама.</i>

Як растлумачыць гэту амбівалентнасць сэнсаў, учынкаў і пачуццяў?.. Многія крытыкі спрабуюць апраўдаць паводзіны байцоў, што забіваюць свайго таварыша, аб'ектыўнай неабходнасцю сітуацыі першых месяцаў вайны, пануючымі ў свядомасці ідэалагічнымі ўстаноўкамі, дзе чалавек – толькі вінцік ў дзяржаўнай машыне. Але скрозь усе гэтыя “аб’ектыўныя абставіны” прарываецца, як парастак скрозь закам’яnelую зямлю, суб’ектыўнае, чыста чалавечае: “І па сэрцы маім таксама”. Уся паэма “Сцяг брыгады” выткана з супярэчнасцяў. Што ў ёй так уразіла А. Твардоўскага? Адлюстраванне экзістэнцыяльнага вопыту трагізму вайны альбо увасабленне маральнага кодэкса камуніста, які не скарыўся цяжкасцям вайны?

Нягледзячы на тое, што тэмай паэзіі А. Куляшова ў большасці твораў выступае сучаснасць, ён усё ж не мог прайсці міма тэмы памяці, не ўвасобіць у вершах сваё ўспрыманне мінулага. Даследчыкі ў галіне memory studies сцвярджаюць, што наша індывідуальная памяць мае сацыякультурную абумоўленасць. Сацыяльнае асяроддзе стварае рэферэнцыяльныя межы для індывідуальнай памяці, якая без іх існаваць не можа. Менавіта гэтыя межы ўпарадкоўваюць індывідуальныя ўспаміны ў прастору і часе. Індывід, такім чынам, выступае транслятарам сэнсаў свайго культурнага асяроддзя: яго ўласнае ўспрыяцце мінулага канструіруецца дамінуючымі ў сучаснасці словамі, сэнсамі, ідэямі.

Вершы і паэмы, напісаныя ў розныя перыяды творчасці А. Куляшова, рэпрэзентуюць, як мяняюцца гэтыя рэферэнцыяльныя межы, як яны канструіруюць

індывідуальную памяць паэта. У гэтым сэнсе паказальным з’яўляецца верш “Маналог”, прысвечаны памяці сяброў-паэтаў Змітрака Астапенкі і Юлія Таўбіна, якія сталі ахвярамі “крутых гадоў, бязлігасных судов” эпохі сталінскіх рэпрэсій. Твор напісаны пасля XX з’езда КПСС, які змяніў грамадскую свядомасць і ўспрыманне падзей сваёй гісторыі.

<i>Калі і дзе, я ўдакладняць не стану</i>	<i>А забыццё, каб сцэрці з нешматслоўнай</i>
<i>Таго, што больш не выклікае прэк,</i>	<i>Зямлі бесчалавечную віну,</i>
<i>Бесчалавечнасць выталіла рану</i>	<i>Схавала месца смерці безназоўнай</i>
<i>На часе тым, што адышоў навек.</i>	<i>Пад дываном, сатканым з дзірвану.</i>

У творы, прасякнутым шчымлівым пачуццём віны перад трагічна загінулымі сябрамі, абяцаннем захоўваць памяць пра іх, звяртае на сябе ўвагу адна акалічнасць: паэт шкадуе, што няма ў свеце таго месца, дзе б мог ён спыніцца, аплакваючы іх, няма магіль, на якіх высечаны іх імёны.

*Сябры мае! Пад пустак дыванамі
Ці не абрыдла безназоўнасць вам?
Дзе дзверы, што замкнуліся за вамі?
Як вас знайсці? Якіх пытацца брам?*

“Месца смерці безназоўнай» яшчэ больш пагаршае чалавечую віну перад загінулымі нявінна... У гэтым творы паэтычна прызначаецца тая праблематыка, якая ў 80-х гадах XX стагоддзя выльецца ў машабны даследчы праект “Месцы памяці”, які ўзначальваў французскі гісторык П’ер Нара. Праблематыка праекта грунтуецца на тым факце, што людзі запамінаюць падзеі лепш, калі яны асацыіруюцца з пэўным месцам. Гэтыя памятныя месцы (“бастыёны памяці”) – аснова нацыянальнай ідэнтычнасці. Месцы памяці – гэта сімвалы, здольныя “спыніць час, блакіраваць працу забыцця”. Памяці заўсёды спадарожнічае контрпамяць: хаваюцца падзеі гісторыі, часта нязручныя для яе афіцыйных версій. Месца памяці – спосаб пераадолення забыцця. І пакуль у нашай культуры няма матэрыяльнай лакалізацыі месцаў загінулых сяброў-паэтаў А. Куляшова, такімі месцамі памяці з’яўляюцца іх кнігі:

*Як мне сябрам паклон адважыць нізкі,
Дзе адшукаць іх захавання дол?
Лягі маўклівым сведчаннем на стол
Адзіныя іх помнікі – дзве кніжкі.*

Захаваў і распаўсюджанне гэтых твораў і ёсць тая практыка камемарацыі, якая назавуць замацуе імёны паэтаў у памяці культуры:

*Два томікі – два помнікі. З партрэтаў
Глядзяць сябры. Мы дружбе служым зноў...
Інакшых служб не трэба для паэтаў –
Ні ладану, ні жаласных прамоў.*

Думка пра тое, што самі сачыненні могуць стаць “месцамі памяці” з’явіцца і ў паэме “Далёка да акіяна” А. Куляшова, дзе ён разважае над лёсам тэкстаў паэтаў-маладнякоўцаў, якія ўяўляюць важную веху развіцця беларускай літаратуры і ў якіх сэнс “хаваецца большы, чым паэзія”.

*Хай вартуюць дзіўныя
Вершы маладняцкія
Сховішчы архіўныя –
Іх магілы брацкія.*

Каб архівы не сталі брацкімі магіламі, яны павінны ператварыцца ў “бастыёны памяці”. А гэта магчыма толькі калі яны будуць ускрытыя і іх змест стане публічным здабыткам.

Жыццёвы шлях А. Куляшова ахопліваў складаныя этапы гісторыі краіны, у якой ён фарміраваўся як паэт і чалавек. Тэма памяці ўсё часцей ўспывае ў яго пазнейшых творах. Ён звяртаецца да мінулага, да часоў свайго юнацтва, ужо будучы чалавекам сталым. Скрозь прызму свайго вопыту ён уваскрашае мінулае, пераасэнсоўвае яго. Паэма “Далёка да акіяна” можа стаць прыкладам такога асэнсавання. У гэтай паэме памяць вяртае паэта ў месца яго юнацтва – “край крынічны, край Магілёўскі”.

*Юнацтва наша
з крыніц маленства
І ў акіян небывыца
ўпадае.
Але не маюць
шляхі і рэкі*

*Зайздроснай памяці
той, што можа
Аднойчы прайдзенае навекі
Вярнуць
з далёкага
надарожжа.*

Паэма цікавая не толькі з пункту гледжання мастацкай вартасці. Гісторыкі, этнографы, культурныя антрапалагі знойдуць у ёй багаты матэрыял для сваіх даследаванняў. Праходзячы “Па дрогкіх памяці каляінах”, А. Куляшоў апісвае жыццё, працу, побыт народа ў няпростыя паслярэвалюцыйныя дзесяцігоддзі. Меціслаў, Магілёў, Быхаў першых дзесяцігоддзяў савецкай улады ажываюць ў паэме як у стужцы чорна-белага кінематографа. А сялянская хата, дакладней, хата сельскіх інтэлігентаў- настаўнікаў (кім былі бацькі А.А. Куляшова) з’яўляецца захавальніцай не толькі асабістай гісторыі жыцця паэта, але і гісторыі краіны:

*Хату, аб каторай я
Памяць берагу,
Я з самой гісторыяй
Параўнаць магу.*

*З дробнаю дзяржавою,
Дзе нягэўны лад,
Дзе за гучнай славаю
Крочыць заняпад.*

Узнаўляючы ўслед за А. Куляшовым вобраз хаты, вакол якой канцэнтруецца жыццё, сочачы за зменамі яе вонкавага аблічча і функцый, мы ўсё ж не праводзім гістарычнага даследавання. Куляшоўская рэканструкцыя мінулага – гэта “жывая памяць аб летах даўніх”. Тут мы можам яшчэ раз звярнуцца да П’ера Нара і да выдзеленага ім адрознення паміж памяццю і гісторыяй: “Памяць – гэта жыццё, носьбітамі якога заўсёды выступаюць жывыя сацыяльныя групы, і ў гэтым сэнсе яна знаходзіцца ў працэсе пастаяннай эвалюцыі... Гісторыя – гэта заўсёды праблематычная і няпоўная рэканструкцыя таго, чаго больш няма. Памяць – гэта заўсёды актуальны феномен, сувязь з вечным, якая рэальна перажываецца. Гісторыя ж – гэта рэпрэзентацыя мінулага” [9, с. 19].

Ці ажыццявілася задума аўтара паэмы – “выйсці з малалецтва на парог гісторыі”? Магчыма, што так. Але відавочна, што заклік “грукаць у дзверы гісторыі” ажыццяўляецца дзякуючы працы памяці, памяці аб перажытых драматычных падзеях, памяці пакаленняў, ад імя якіх спявае “бард” А. Куляшоў.

Яшчэ на адну адметнасць увасаблення тэмы памяці ў паэзіі А. Куляшова хацелася б звярнуць увагу. “Месцам памяці” ў ёй становіцца прырода. Лес, бор, дубы, бярозы становяцца сведкамі і ўдзельнікамі драмы чалавечага жыцця і гісторыі

Не забуду вячысты дуб

Стрэчы маладыя,

А вярба – шчымлівых слёз,

Ростані трывожнай.

Я падзяку ім прынёс

З далечы дарожнай

(“Далёка да акіяна”);

Я вярнуўся ў свой бор,

што ад бур не палёг,

Каб набрацца ў ім сілы

для новых дарог.

Каб шугала далей

мая палкая кроў

Тым жа буйным агнём

маіх першых кастроў

(“Маё сэрца ў бары”).

Дачка паэта, Валянціна Куляшова, успамінае пра размову свайго бацькі з дырэктарам краязнаўчага музея ў Касцюковічах, у якой ён выказаў просьбу не дазволіць знішчыць ліпаваю алею, па якой ён у дзяцінстве і юнацтве хадзіў у школу. “Мне б хацелася, каб гэтыя ліпы засталіся, – гаварыў бацька хваляючыся. – Яны мяне памятаюць...”

“Памятаюць ліпы, памятае старасвецкі парк, старажытная царква, бацькоўская хата, якую яму так хацелася адбудаваць, помняць родныя Саматэвічы, рака дзяцінства Бясядзь, вячыстыя дубы на высокім яе беразе. Усё гэта, нятленнае, Куляшова хацелася зберагчы, а можа, нават перадаць нашчадкам як памяць пра яго час і тых, хто жыў побач, як і пра тых, хто жыў на гэтай зямлі спрадвеку” [5, с.206].

Кім і якім ў культурнай памяці беларусаў застаецца А. Куляшоў? Паэтам-бардам, які апяваў камуністычныя здзяйсненні, або чалавекам, здольным адчуваць і перажываць як драматызм быцця, так і яго непаўторнае характэрнае? Хутчэй за ўсё, для нашай культурнай памяці важныя тыя супярэчнасці, якія насіў у сабе паэт, тыя думкі, з якіх выткана яго творчасць. Ці рассудзіць гісторыя, што вечнае, а што тленнае ў яго паэзіі, ці не запатрабуе яна ад нас у які раз рабіць складаны выбар: што пакінуць і што выкрасліць з культурнай памяці?

Спіс літаратуры

1. Аленькова, Ю. В. Культурная памяць і праблемы культурнай ідэнтычнасці / Ю. В. Аленькова // Копытінскія чтэння – I, II : зборнік статей Міжнароднай навучна-практычнай канферэнцыі, г. Могілев, 17–18 мая 2018 г. / пад агул. рэд. М. І. Магюшэўскай. – Могілев : МГУ імя А. А. Кулешова, 2018. – С. 114–116.

2. Асман, Ян. Культурная памяць: Письмо, памяць о прошлом і політычная ідэнтычнасць у высокіх культурах дрэўнасці / Ян Асман / Пер. с нем. М. М. Сокольскай. – М. : Языкі славянскай культуры, 2004. – 368 с.

3. Бахарэвіч, А. Таемны сшытак / Альгерд Бахарэвіч [Электрон. рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://www.svaboda.org/a/24569076.html> – Дата доступу 10.04.2019.

4. Куляшова, В. Зайздросчу я мастам... / В. Куляшова [Электрон. рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://kulyashou.ru/%C2%ABzaizdroshchu-ya-mastam%C2%BB> – Дата доступу: 10.04.2019.

5. Куляшова, В. Лясному рэчу праўду раскажу...: літаратуразнаўчае эсэ / В. Куляшова. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1989. – 335 с.

6. Куляшоў, А. Далёка да акіяна. Паэма. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1972. – 224 с.

7. Куляшоў, А. Маналог. Вершы. Паэмы. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1989. – 184 с.

8. Ластоўскі, А. Гістарычная памяць у Беларусі: адметнасці і праблемы. Лекцыі 1–2 / А. Ластоўскі [Электрон. рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://belcollegium.by/alyaksej-lastouski-gistarychnaya-pamyac-u-belarusi-admetnasci-i-prablemy-lekcyi-1-2/> – Дата доступу 12.04.2019.

9. Францыя-памяць / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок / пер. с фр.: Дина Хапаева. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999, – с. 17-50.

10. Хальбавкс, М. Коллективная и историческая память / М. Хальбавкс // Журнальный зал Русского Журнала: Неприкосновенный запас, 2005. – № 2-3 (40-41). [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> – Дата доступа 19.12.2017.